

Birsen Banu Okutan'ın “Balinanın Farkında: Yapı-Fail Dikotomisini Anlama Girişimi” Adlı Eserinin Değerlendirmesi

A Review of “Aware of the Whale: An Attempt to Understand the Dichotomy of Structure-Agency” by Birsen Banu Okutan

Birsen Banu Okutan. *Balinanın Farkında: Yapı-Fail Dikotomisini Anlama Girişimi* (Ankara: Tezkire Yayınları, 2023) ISBN: 9786059835473

Necmiye Durmuş

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, Yapı-Fail, Tarihsel Sosyoloji, Nörososyoloji, İlişkisel Sosyoloji, Balina, Kurban

Keywords

Sociology of Religion, Structure-Agency, Historical Sociology, Neurosociology, Relational Sociology, Whale, Victim

Yapı ve faile dair argümanlar, diğer disiplinlerde olduğu gibi sosyolojinin de başat konularından birini teşkil etmektedir. Yapı-fail ilişkisi, aralarındaki dikotomik durum göz önüne alındığında kimi zaman yapıyı ön plana çıkartırken kimi zaman da faile ağırlık verir. Diğer yandan, fail-fail perspektifi benimsenerek öznelarasılığa da ehemmiyet tanınabilir. Literatürdeki tartışmalara bir katkı sunma amacıyla olan Doç. Dr. Birsen Banu Okutan'ın kaleme aldığı değerlendirmesini yapacağımız bu eser de yapı-fail dikotomisini, diğer bir anlatımla yapıyı meydana getiren kurumlar ve birey arasındaki ikili ilişkiyi anlamaya yönelik bir girişimdir. Giriş, yöntem, ısrarla hipotez, diyalektik ve moment teorisi başlıklarını taşıyan bölümler, eserin ana bölümlerinde irdelenen konulara bir hazırlık niteliğindedir. Bu başlıkların ardından, Okutan'ın (2020) “Din Sosyolojisinin Yöntemsel İncelikleri”¹ adlı

1 Birsen Banu Okutan, “Din Sosyolojisinin Yöntemsel İncelikleri: Bir Şematikleştirme Çabası” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (Aralık 2020): 911-931. <https://doi.org/10.18505/cuid.784076>

* Sorumlu Yazar: Necmiye Durmuş (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, İstanbul, Türkiye. E-psota: necmiyedurmus@gmail.com ORCID: 0000-0002-2663-3215

Atf: Durmuş, Necmiye. “Birsen Banu Okutan'ın “Balinanın Farkında: Yapı-Fail Dikotomisini Anlama Girişimi” Adlı Eserinin Değerlendirmesi. *darulfunun ilahiyat* 35, 1 (2024): 293–297. <https://doi.org/10.26650/di.2023.35.1.1442750>

makalesinde önerdiği göstergesel, zihinsel ve eylemsel süreçleri kapsayan ana bölümler yer almaktadır. Eser, “değerlendirme ve sonuç yerine” başlığı altında genel bir değerlendirme ve çıkarımların yapıldığı bölüm ile sona ermektedir.

Yapı-fail dikotomisindeki ilişkiselliği ön plana çıkartma amacıyla olan eser, “nasıl birlikte yaşayabiliriz” (s. 9) sorusunu da gündeme taşıyan daha yaşanabilir bir dünyanın olabirliğine inancı benimser. Okutan, yöntem bölümünde, çalışmanın araştırma planını ortaya koyan temel yaklaşımı ele almaktadır. Bu anlamda, eleştirel bir bakışı benimseyen yazar, eleştirel din sosyolojisi için yol haritasını okuyucularla paylaşmaktadır. Okutan’a göre çalışmanın başlıca motivasyonu, bireylerin karşı karşıya kaldıkları güç dengelerini çözümleyerek yapı-fail dikotomisini anlama uğraşdır. Bu güç dengesinde yapı ya da fail daha ağır basan bir pozisyona yerleştirilmemekte, yapı-fail arasında ilişkiyel bir etkileşim olduğu ileri sürülerek bu ilişkiyel eleştirel bir yaklaşımla analize tabi tutulmaktadır. Okutan, çalışma alanı olan din sosyolojisi kapsamında kullandığı eleştirel düşüneyi, “toplumsal morfolojide demistifikasyon hareketini gözlemleyebilme, dinin payanda olarak araçsallaştırılmasını keşfetme, dini kavramlarla maskelenmiş faaliyetleri soyma, nesneyi, kurumu, faili, eylemi özgürleştirme girişimi” (s. 17) olarak betimlemektedir. Özgürleşmeden kasıt ise “hakikate kendi gücünü teslim etme gayretidir” (s. 17). “İsrarla Hipotez” başlığını taşıyan bölümde, nitel çalışmalarda da bir hipoteze neden ihtiyaç duyulduğunu çeşitli argümanlar üzerinden tartışarak bir hipotezin varlığının eleştirel sosyolojinin işini kolaylaştırdığını öne sürer. Buradan hareketle, eserin hipotezi “kurban olma ve kurbanlaştırma süreçlerinin birlikte yaşamaya engel olduğu” (s. 31) ve *vice versa* şeklinde serdedilmektedir. Hipotezin teorik zeminle buluşması ise diyalektik perspektif ve moment teorisinin katkılarıyla olmaktadır. Yapı ve fail arasında diyalektik bir ilişkiyelikten söz edilmekte ve Lefebvre’ye atıfla, “birlikte yaşama” bir moment olarak düşünülerek tercih, süre, bellek, içerik, biçim, mutlaklık ve yabancılaşmadan müteşekkil moment olma aşamaları bu bağlamla birleştirilmektedir.

Eserin ana bölümlerinin ilki olan “Göstergesel Süreç” içerisinde Okutan, gösterge olarak araştırmacı, gösterge olarak din sosyolojisi ve gösterge olarak araştırma nesnesini detaylandırmaktadır. Gösterge olarak araştırmacı, bu eserde eleştirel din sosyoloğu olan Okutan’ın kendisi, Barthes’ın *Nasıl Birlikte Yaşanır* (2009) adlı eserindeki izleri ve Touraine’in özneleşme sürecine dair görüşlerini takip ederek birey-özne farkındalığına ulaştığını ve bu sürecin bir yandan da düşünümsel olduğunu bildirmektedir. Diğer yandan, araştırmacının kendi düşünceleri, inançları, bir toplum tasavvuru bulunduğu bir gerçekse de bunların araştırmanın analitik sürecine ve bulgulara herhangi bir baskıda bulunmaması gerektiğini ifade eder. Eleştirel bir din sosyoloğu, araştırmanın düşünümsel süreci içerisinde kendi de değişime açıktır ve

araştırmayla birlikte o da dönüşür, değişir, şekillenir. Gösterge olarak din sosyolojisi başlığı altında ise eserin yaklaşımını biçimlendiren ve yazarın “disiplinel troyka” şeklinde adlandırdığı diğer sosyoloji alt disiplinleri tarihsel sosyoloji, nörososyoloji ve ilişkisel sosyoloji tartışılmaktadır. Tarihsel sosyolojinin eserdeki katkısı, bilhassa “kuramlaştırma ve ideal tipi anlama aşamasında” (s. 52) olmaktadır. Metnin ileriki bölümlerinde yer alan zihinsel sürecin detaylandırılmasında romanlar, filmler ve mülakat verilerinden faydalanılması tarihsel süreksizlikle bağıntıyı yakalamak ve yapısalcılığın katılığından kaçınmak içindir. Nörososyolojinin eserdeki konumu, fail öznenin biyolojisini, nasıl düşündüğünü anlamak ve böylece onun çevreyle etkileşimini anlamlandırma noktasında belirginleşmektedir. Otomatikleşen, başka bir ifadeyle failerin habitusuna dönüşen davranışların onları düşünsel manada bir nevi edilgen kılması neticesinde çevresine bağımlı, metindeki ifadeyle “kutuda düşünen” (s. 64) bireyler meydana gelir. Kutuda düşünen bireyler, seçeneklerin var olduğunu görememeleri dolayısıyla birer kurban dönüşürler. Okutan’a göre, kurban olma hâlden kurtulabilme, çevrenin farkında olup ona bağımlı olmadan dünyayı algılama, geçmiş ve gelecek arasında bağlantı kurabilme ve alınan kararlarla toplumsala nasıl bir katkıda bulunabilirimle başlamaktadır. Bu başlangıç, aynı zamanda birlikte yaşama sorunsalına da bir çare sunmaktadır ve burada da ilişkisel sosyoloji devreye girmektedir. Yazar, ilişkisel sosyolojinin yapıyı salt faile dair bağlantılara indirgemesini kabul etmeyerek “yapı ve fail arasında birbirine karışmayan birbirinden ayrı duran ama bir dolayım olarak ilişkiselliği bozulamayan hallere” (s. 81) temas eder. Buradan hareketle, eserin ortaya koyduğu temel iddia, “kapının aralık olduğudur. Kapı açık değildir çünkü toplumsal yapının getirileri sıkı normlarını yükler; kapı kapalı değildir çünkü failin geçişi için her zaman bir imkân vardır; fakat bunu görebilecek ve uğraşacak zihni ve bedeni bir uyanıklık haline ihtiyaç duyulur. Fail kendini toplumsal yapının bir uzantısı olarak kurbanlaşmaktan kurtardığı” (s. 82), diğer bir deyişle, bilinçli zihninin farkındalığında hareket ettiği ve kutunun dışına çıkabildiği anda kapının kapalı olmadığını anlayacaktır. Gösterge olarak din sosyolojisinin ardından gösterge olarak araştırma nesnesini ise “kurban” metaforunun göstergesel olarak değerlendirildiği izlekler meydana getirmektedir. Okutan, burada *Kurban* ve *Ölü Ozanlar Derneği* isimli sinema filmlerindeki kurban örnekliklerini oluşturan Şahin ve Neil adlı karakterlerin genel bir perspektifini sunar.

Çalışmanın ikinci bölümü zihinsel süreçten teşekkül etmektedir. Zihinsel sürecin ilk aşaması olarak yazar, eleştirel teorinin zihinsel usamlama biçimi olarak tümevarım ve tümdengelimden farklı olan transdüksiyonu, başka bir anlatımla, verili gerçekliklerden mümkün olasılıklara ulaşmayı bu çalışma için işlevsel görmektedir. Buradan hareketle de zihinsel sürecin bir diğer aşaması olan ideal

tip oluşturmaya geçer ve yapının sızıntılarını imleyen “balina” ve failin göstergesi olarak “kurban” metaforlarını ideal tipler olarak belirler. İdeal tip olarak balinanın tarihsel sürecine bakıldığında ilahi dinlerdeki Yunus peygamber ve balina kıssasına kadar gidilmektedir. Balina metaforunun yer aldığı ilgili ayetlere ve tefsirlerine yapılan referanslarda balinanın içi “manevî çöküntünün derin karanlığı” (s. 92) olarak tanımlanmakta, Orwell’in *Balinanın Karnında* (2021) isimli eserine yapılan atıflarda Orwell’in balinanın içini rahatlık, emniyet ve sorumsuzluk hisleriyle betimlediği görülmekte; Thompson ise *Balinanın Dışında* (1981) başlıklı makale ve *Teorinin Sefaleti* (2015) adlı eserinde balinayı “sıkışmışlık ve yabancılaşma hali” olarak tasvir etmektedir. Buradan Okutan, önceki bölümde değindiği “kutu” metaforu ve Şeriatî’nin “zindan”ına da değinerek balina ideal tipini bireylerin “yutulmuşluk, kapalılık ve çevrelenmiş hali” olarak zikretmektedir. Çalışmadaki diğer ideal tip ise “kurban”dır. Kurban ideal tipi, “davranışlarını gözlemleyemeyen, bilinç-altının yönlendirmeleri ile bedeni zihin yerine geçen, balina içinde yaşayan ve bu durumu fark etmeyen herkes”tir (s. 117) ve yazarın ifadelerine göre bu durumları deneyimleyen kişiler yaşamlarında zaman zaman bu kurban olma durumunu tecrübe etmektedir.

“Eylemsel Süreç” başlığını taşıyan üçüncü bölümde Okutan, öncelikle göstergebilimsel olarak Ömer Seyfettin’in *Yüksek Ökçeler* ve *Diyet* metinlerinde balina ve kurban ilişkisinin nasıllığını ve faillerin birlikte yaşama imkânını sorgulamaktadır. *Yüksek Ökçeler*’de Hatice Hanım üzerinden yansıtılan failin kurban olma hâli, *Diyet*’te Koca Ali’de yankı bulur. Her iki karakter de toplumsaldan kaçış ve kendilerini kutunun ya da balinanın içine hapsederek gerçekliklerle yüzleşmekten kaçınmakta ve böylece birer kurban konumuna yerleşmektedirler. Bu iki metnin ardından aynı bölümde Okutan, yaptığı saha araştırmalarına dayanarak yapı-fail dikotomisini açıklamaya çalışır. 2020 yılında Batman’da gerçekleştirdiği bir projedeki katılımcıların anlatılarında da “kendini sıkışmış ve izole” (s. 141) hissetme durumu ortaya çıkmakta ve bu da balinanın sınırlarını sertleştirmektedir. Bununla birlikte, tek bir katılımcının ifadeleri onun “balinanın farkında” (s. 150) olduğunu, diğer bir anlatımla onu çevreleyen yapının varlığına rağmen, yaşamında neler yapabileceğini ve değiştirebileceğini keşfettiğini göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, “nasıl birlikte yaşayabiliriz” sorusundan hareket eden eser, yapı-fail dikotomisini bu soru üzerinden anlamaya çalıştığını öne sürmektedir. İlk planda, birlikte yaşama probleminin fail-fail düzleminde tartışılacağı okuyucu tarafından düşünülse de yazar bunu eylemsel süreçte balina ve kurban metaforları üzerinden yapı-fail düzlemine başarıyla yerleştirmektedir. Ayrıca, eserin temel iddiasını “kapının aralık” olmasına bağlayan ve farklı yerlerde de “kutunun içinde olma” ve dışına çıkmayı dile getiren Okutan, metnin sonunda

ise bu metaforlardan uzaklaşarak yapı-fail ilişkisini balinanın farkında olmaya bağlamaktadır. Bu durum, okuyucuda sanki sonradan balina metaforuna karar verilmiş gibi bir fikir oluştursa da göstergesel ve zihinsel sürecin eylemsel sürece hazırlık işlevinin bu noktada açığa çıktığı anlaşılmaktadır.

Biçimsel olarak bakıldığında ise anlatının çok detaylı ilmeklerle birbirine eklenmesi yazarın zihninde net bir motif oluşturuyor olsa da okuyucunun detaylarda kaybolmasına ve bir türlü sadede gelinmeme hissine neden olabilmektedir. Bununla birlikte, bölümlerin tanzimi ve konuyu ele alış biçimleri, okuyucuların eserdeki izleği adım adım takip etmeleri ve üst üste eklenen katmanlarla metnin sonucunda oluşacak motife zihinlerini hazırlamaları amacıyla kurgulanmıştır. Diğer yandan, özellikle teorik zeminin işlendiği yerlerde, uzun blok alıntılar okuyucuyu yormakta olup, bu alıntılar özetlenerek metne yedirilse akış daha rahatlayacaktır. Eserdeki anlatı seyrinde çokça ismin geçmesi, bir yandan literatüre hâkimiyeti vurgularken diğer taraftan yazarı metin içerisinde yer yer kaybetmeye de sebebiyet vermektedir. Sosyoloji alanına hâkim okuyucuların zorlanmayacağı bir jargon kullanılırken alan dışı okuyucuların metni takip edebilmesi adına metnin içinde açıklamalar ya da dipnotlar kullanılmıştır. Eylemsel sürecin kapsadığı ve “nasıl birlikte yaşarız” sorusunun somut olarak tartışıldığı bölümün diğer kısımların bütününe bakıldığında daha kısa tutulmuş olması, okuyucunun zihninde belirsizlikler bırakmaktadır. Bunlarla birlikte, eserin yapı-fail dikotomisini anlama yönünde bir girişim olduğu ve net bir çıkarımdan ziyade okuyucuların zihinlerinde düşünce adacıkları oluşturmayı amaçladığı da bir gerçektir. Eserin, bu bağlamda literatüre önemli bir katkı sunduğu ve bu tür çalışmaların artmasına bir vesile olacağı düşünülmektedir. Dahası, Okutan’ın da eserde zaman zaman dile getirdiği gibi “kurban sosyolojisi”nin çalışılmayı bekleyen bir olgu olarak karşımıza çıktığı ve yapılacak incelemelerle bu noktadaki eksikliği gidermenin akademik bir sorumluluk olduğu unutulmamalıdır.

